UNIVERSITY OF AMSTERDAM

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Hoe ervaar jij tijd?

Een les over tijdsbeleving bij de Romeinen

Lucassen, E.; Remijsen, S.

DOI
10.5117/LAM2025.4.004.LUCA

Publication date
2025

Document Version
Final published version

Published in
Lampas

License
CC BY-NC-ND

Link to publication

Citation for published version (APA):
Lucassen, E., & Remijsen, S. (2025). Hoe ervaar jij tijd? Een les over tijdsbeleving bij de Romeinen. *Lampas*, *58*(4), 339-358. https://doi.org/10.5117/LAM2025.4.004.LUCA

General rights
It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations
If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: https://uba.uva.nl/en/contact, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (https://dare.uva.nl)

Download date:13 Nov 2026

Amsterdam University Press

LAMPAS 58.4 (2025) 339-358
HTTPS://DOI.ORG/10.5117/LAM2025.4.004.LUCA

Hoe ervaar jij tijd?

Een les over tijdsbeleving bij de Romeinen

Elsa Lucassen
Universiteit van Amsterdam
e.a.lucassen@uva.nl

Sofie Remijsen
Universiteit van Amsterdam
s.m.j.remijsen@uva.nl

Abstract

How did Romans organize and use time in their daily lives, and what does this reveal about their image of themselves and of others? In a lesson developed for secondary schools in early 2025, we explored the relationship between time and social norms in Rome in order to raise awareness of the social component of time use, which can be found in antiquity as well as in the everyday lives of modern students. The central texts discussed in this lesson are Martial's epigrams 2.27, 4.8 and 8.67. In this article, we present this lesson and offer relevant background information. The first part presents an overview of how the Romans divided time in calendar years and months, weeks and hours. The second part gives a commentary on the relevant epigrams and the third part discusses the way in which we executed this lesson at several Dutch secondary schools.

Keywords: time, Roman calendar, clocks, Martial, daily life, education, social conventions

1 Introductie

Hoe en waarom houd je de tijd in het oog? Is het belangrijk om op tijd te komen? In welke situaties wel en wanneer kan je juist prima wat later zijn? Wat zegt je omgang met de tijd eigenlijk over jou als persoon? En hoe ging

© Elsa Lucassen & Sofie Remijsen
This is an open access article distributed under the terms of the CC BY-NC-ND 4.0 license
http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.150

dit vroeger? Dit zijn slechts een paar van de vragen die we met leerlingen hebben besproken in een les over tijdsbeleving in de Romeinse wereld. Deze les is ontwikkeld in het kader van het *Lived-Time*-project aan de Universiteit van Amsterdam.[1] Dit onderzoeksproject beoogt een wetenschappelijke studie van tijdsgebruik en tijdsbeleving in de late oudheid op basis van teksten uit het dagelijks leven in Egypte van de 3e tot en met de 8e eeuw n.Chr. Het universele karakter van het thema tijd en de herkenbaarheid van vragen over stiptheid voor de gemiddelde tiener maken dit thema echter ook uitermate geschikt voor behandeling in de klas, en bieden de leerlingen een ander perspectief op de antieke wereld dan het lezen van de Romeinse literatuur – het gaat niet alleen om grote schrijvers en rijke mannen, maar het was ook een wereld met mensen zoals jij en ik en hun dagelijkse uitdagingen.

Wat bovendien bijdraagt aan de toegankelijkheid van dit thema is dat de meeste moderne tijdsstructuren teruggaan op de oudheid. Denk hierbij aan de lengte van het jaar (gevolg van de kalenderhervorming van Julius Caesar), de namen van de maanden (die nog teruggaan op de oudere republikeinse kalender), de zevendaagse week (een innovatie uit de Romeinse keizertijd die vooral door de christianisering verspreid raakte) en de indeling van de dag in twee keer twaalf uur (die in het begin van de hellenistische periode over de mediterrane wereld verspreid raakte). De Romeinse kalender wordt vaak summier behandeld in schoolboeken. Daar wordt het thema benaderd als encyclopedische kennis, als een technisch systeem om tijd in te delen dat tot vandaag invloed uitoefent. Hierbij wordt er voorbijgegaan aan de diepe impact van tijd op ons dagelijks leven. Zoals de beroemde socioloog Norbert Elias al duidelijk maakte: samenleven is synchroniseren.[2] De reden dat mensen kalenders en klokken ontwikkeld hebben is om sociale, religieuze en economische activiteiten op elkaar af te kunnen stemmen. Er zijn daarom ook sociale normen en waarden verbonden aan hoe mensen in specifieke omstandigheden omgaan met tijd. Met deze les willen we daarom niet alleen de kennis van leerlingen rondom tijd bij de Romeinen vergroten, maar vooral bijdragen aan de bewustwording van de sociale component van tijdsbeleving.

Dit artikel presenteert een les van één lesuur ontworpen voor de vakken Latijn en geschiedenis in de bovenbouw. De les beoogt leerlingen inzicht te geven in de invloed van sociale conventies op de beleving van tijd door hen te laten nadenken over tijd en ritmes in hun eigen leven én in antieke bronnen. De les bestaat uit twee onderdelen: eerst een informatief deel, waarin de

1 Het lessenpakketproject maakt deel uit van de wetenschapsvalorisatie van het NWO-project *Lived Time in Late Antique Egypt*, projectnummer VI.Vidi.201.057.

2 Elias (1984).

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.150

docent in gesprek gaat met de leerlingen over het thema en vertelt over hoe de Romeinen de tijd bijhielden, en daarna het lezen van enkele epigrammen van Martialis, waarbij de leerlingen zelfstandig vragen beantwoorden rondom tijdsbeleving. In beide delen wordt steeds de link gelegd met de eigen beleving van leerlingen om de betrokkenheid te vergroten.

Hieronder geven we eerst de benodigde historische achtergrond (paragraaf 2) voordat we ingaan op de epigrammen van Martialis die worden gebruikt in de les (paragraaf 3). Tot slot bespreken we de opzet van de les en de mogelijkheden deze zelf uit te voeren (paragraaf 4). Het volledige lesmateriaal is te vinden op de site van het *Lived-Time*-project: www.livedtime.humanities.uva.nl. Op deze website staat ook het materiaal voor een alternatief lessenpakket uitgewerkt voor de bovenbouw van de basisschool.[3] Hierin werd gewerkt met een relatief onbekende Romeinse schooltekst, die de schooldag van een jongetje beschrijft. Dit materiaal zou eventueel aangepast kunnen worden voor gebruik in de brugklas. Om bruikbaar te zijn voor zowel docenten Latijn als docenten geschiedenis, wordt er in het uitgewerkte lesmateriaal gewerkt met Nederlandse vertalingen. Het is uiteraard mogelijk om dit materiaal aan te passen en de teksten ook in het Latijn te lezen.

2 Historische achtergrond

2.1 Het kalenderjaar

De vorm van de moderne kalender gaat terug op een belangrijke kalenderhervorming door Julius Caesar. Tot de 1e eeuw v.Chr. had het Romeinse jaar maar 355 dagen, ongeveer tien dagen minder dan het astronomische jaar. Om de paar jaar voegde men een extra maand van 22 of 23 dagen toe aan het jaar om ervoor te zorgen dat de maanden gelijk bleven lopen met de seizoenen. De technische term hiervoor is *intercalatie*. Dit republikeinse systeem van een geïntercaleerde dertiende maand is zeker niet uniek. Griekse kalenders werkten ongeveer hetzelfde: Griekse stadstaten hadden elk hun eigen kalender met een jaar van twaalf maanden waaraan om de twee of drie jaar een extra maand toegevoegd werd zodat het gelijk bleef lopen met het astronomische jaar. Terwijl Griekse stadstaten dit aan het einde van het jaar deden, deden de Romeinen dit in februari, de tweede maand van het jaar. Deze op het eerste gezicht vreemde keuze bevestigt dat het Romeinse

3 De beknoptere historische achtergrond voor leraren in het basisonderwijs werd in het kader van hetzelfde valorisatieproject geschreven door een van de auteurs van deze *Lampas*-bijdrage. Enige woordelijke overlap kon daarbij niet vermeden worden.

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.150

jaar oorspronkelijk begon in maart, maar het begin verschoof naar januari. Volgens Livius gebeurde dit in 153 v.Chr.[4] Dit verklaart tevens waarom de maanden van september tot en met december naar de Latijnse cijfers zeven tot en met tien vernoemd zijn. Om dezelfde reden wordt weleens gezegd dat het oorspronkelijke Romeinse jaar slechts tien maanden kende in plaats van twaalf, maar dit wordt vandaag niet langer aanvaard door specialisten.[5]

Een belangrijker verschil met Griekse kalenders is dat Griekse maanden steeds gelijkliepen met de cyclus van de maan. Bij de Romeinse republikeinse kalender geraakten de maanden al in een vroeg stadium los van de maancyclus. Maanmaanden kennen steeds 29 of 30 dagen, maar vanuit het idee dat oneven getallen meer geluk brachten, kregen Romeinse maanden, met uitzondering van februari, steeds 29 of 31 dagen.[6] Nog een verschil is dat vele Griekse steden tegen de 1e eeuw v.Chr. al lang met een vaste intercalatiecyclus werkten, terwijl de intercalatie in Rome onregelmatig bleef. De beslissing over het al dan niet invoegen van de extra maand in Rome lag bij de *pontifex maximus*. In de praktijk liet die zich niet alleen door de seizoenen, maar ook door politieke motieven beïnvloeden – magistraten konden op deze manier immers minder lang of juist langer in functie zijn. Dergelijk politiek misbruik leidde ertoe dat de kalender geregeld losraakte van de seizoenen.[7]

Toen Caesar het ambt kreeg van *pontifex maximus* besloot hij hieraan een einde te maken en de kalender te hervormen. Hij ging te rade bij astronomen in Alexandrië, die toen al zeer precieze kennis van de lengte van het astronomische jaar bezaten. Zij legden uit dat, om de schrikkelmaand af te kunnen schaffen, het Romeinse jaar tien dagen langer gemaakt moest worden, en om de vier jaar elf dagen. Sinds 45 v.Chr. hebben we daarom jaren van 365 dagen en om de vier jaar een schrikkeldag. Dit is een zeer goede benadering van de feitelijke duur van het zonnejaar.

Caesar realiseerde zich dat kalenderhervormingen gevoelig konden liggen. Vooral wanneer mensen de indruk krijgen dat religieuze feesten een andere

4 Livius, *Periochae* 47.13.

5 De beste bron voor de republikeinse kalender is de *Fasti Antiates maiores*, de enige epigrafisch overgeleverde republikeinse kalender. Technisch gezien duurde de extra maand 27 of 28 dagen en werd februari ingekort, want de intercalatie gebeurde meteen na de *terminalia* op 23 februari. Een standaardstudie van de Romeinse republikeinse kalender is Michels (1967). Voor kritiek op het tienmaandenjaar zie bijvoorbeeld Scholz (1990: 264), die dit als een idee gecreëerd door veel latere Romeinse auteurs heeft geïdentificeerd. Voor een uitgebreide discussie van allerlei aspecten van de vroege Romeinse kalender zie ook Rüpke (1995: 191-244).

6 Rüpke (1995: 203-204).

7 Voor Caesars nieuwe kalender inging, werden er in het jaar 46 v.Chr., naast de gewone dertiende maand, maar liefst 67 extra dagen aan het jaar toegevoegd zodat feestdagen weer in de passende seizoenen zouden vallen.

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.150

timing krijgen, roepen kalenderhervormingen snel protest op.[8] Caesar pakte het daarom voorzichtig aan: hij behield de namen en volgorde van de maanden en, om zo min mogelijk effect op de feestkalender te hebben, voegde hij alleen hier en daar een extra dag toe aan het einde van de maand. Sindsdien bestaan de maanden uit 30 en 31 dagen, behalve februari. Caesar behield daarenboven februari als intercalatiemoment, maar nu voor de schrikkeldag. Voor zijn correctie van de kalender werd hij op een bijzondere manier geëerd: de zevende maand kreeg naar hem, Julius Caesar, de naam juli.[9]

Bij de Gregoriaanse kalenderhervorming (1582) werd overigens ook behoudend opgetreden. Het was inmiddels duidelijk geworden dat een jaar geen 365,25 dagen duurt, maar net iets korter (365,2425 dagen). Deze minimale overschatting van de duur van het jaar in de Juliaanse kalender zorgde ervoor dat de zonnewendes iets minder dan een dag per eeuw naar voren schoven ten opzichte van de kalender. Concreet betekent dit dus dat de seizoenen steeds vroeger begonnen: terwijl de lente-equinox in de tijd van Caesar op 23 maart viel, was die in 1581 naar 10 maart verschoven. Door tien dagen te schrappen zorgde men er in 1582 voor dat de lente-equinox weer net zoals in de tijd van het Concilie van Nicea (325 n.Chr.) viel op 21 maart. Dit ijkpunt toont weer het belang van feestdagen in het debat rond kalenderhervormingen. In Nicea vond immers het concilie plaats waarbij vastgelegd werd dat Pasen altijd op de eerste zondag na de eerste volle maan na de lente-equinox moet vallen. Om dit aan te houden vallen er nu elke vierhonderd jaar drie schrikkeldagen weg, namelijk in jaren die deelbaar zijn door honderd, maar niet door vierhonderd.

2.2 De zevendaagse week

De zevendaagse week stamt ook uit de Romeinse tijd, maar ontwikkelde zich los van de kalender.[10] Ook nu nog trekt de week zich niets aan van het ritme van de maanden en het jaar, maar volgt een onafhankelijke cyclus. Geïntrigeerd door de joden, die elke zevende dag de sabbat vierden en op deze dag hun werk staakten, gingen sommige bijgelovige Romeinen de sabbat beschouwen als de 'dag van Saturnus'. Omdat men de invloed van deze onheilspellende

8 De invoering van de seculiere Franse revolutionaire kalender, die op een grote flop uitdraaide, is hiervan het beroemdste voorbeeld.

9 Het meest uitgebreid over Caesars kalenderhervorming is Macrobius, *Saturnalia* 1.14 (voor de naam juli zie 1.12.34), en de informatie daar wordt bevestigd door vroegere bronnen zoals Ovidius, *Fasti* 3.155-166, Plinius, *Naturalis historia* 18.211 en Suetonius, *Divus Iulius* 40. Moderne discussies zijn bijvoorbeeld Malitz (1987); Rüpke (1995: 369-391).

10 Bultrighini en Stern (2021) is op dit moment de beste discussie van het ontstaan van de week en leidraad voor wat volgt.

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.150

god vreesde, meenden zij dat men beter geen belangrijke ondernemingen uitvoerde op deze dag.[11] Onder invloed van de toen enorm populaire astrologie – de tak van de voorspellingskunst die zich richt op de positieve en negatieve invloed van hemellichamen op het leven op aarde – ging men ook de zes tussenliggende dagen vernoemen naar goden die met planeten geïdentificeerd werden. Romeinen verstonden onder 'planeten' overigens alle zeven met het blote oog zichtbare hemellichamen die zich los van de sterren bewegen: de zon, de maan, Mercurius, Venus, Mars, Jupiter en Saturnus. Deze vormden een bekend rijtje van zeven dat – althans voor de Romeinen – traditioneel begon met Saturnus, dus de associatie was snel gemaakt. In het Nederlands kan je de namen van de Romeinse goden meestal niet meer herkennen in de weekdagen, omdat ze vervangen werden door hun Germaanse tegenhangers. In andere talen, zoals het Frans, ziet men de Latijnse namen echter nog goed, bijvoorbeeld *mercredi* (woensdag) als de dag van Mercurius.

Eeuwenlang was de rol van deze planetaire week beperkt: een selecte groep mensen met een interesse in astrologie beschouwde sommige dagen als gunstig en andere dagen als ongunstig. Als zij bijvoorbeeld gingen trouwen, of een grote reis ondernamen, deden ze dit daarom liever op de dag van Jupiter dan op die van Saturnus. Een wekelijks ritme met een weekend waarin niet gewerkt werd, kenden ze echter niet. Voor iedereen behalve de joden bleef het ritme van werken en vrij nemen onregelmatig en individueel. In de contracten van leerjongens zien we bijvoorbeeld dat ze enkele dagen vrij kregen voor de belangrijkste religieuze feesten, maar verder geacht werden elke dag naar het atelier te komen.[12]

Omdat de week voor weinig mensen belangrijk was in het dagelijks leven, was het ook veel moeilijker dan vandaag om bij te houden welke weekdag het was. Het antieke luxe equivalent van een scheurkalender was een *parapegma*: een stenen kalender met gaatjes naast tijdseenheden zoals maandnamen, dagnummers en weekdagen, zodat je met een houten stokje aan kon geven welke dag van de maand en van de week het die dag was (zie afbeelding 1).[13] Net als bij een scheurkalender werkte dit goed, zolang men de stokjes maar elke dag één plekje verschoof.

11 Bijvoorbeeld Tibullus, *Elegieën* 1.3.17-18; Ovidius, *Remedia amoris* 219-220 en *Ars amatoria* 1.413-416; Juvenalis, *Satiren* 14.96-106.

12 *P. Oxy.* IV 725, een typisch leercontract uit 183 n.Chr., vermeldt dat de leerjongen καθ' ἑκάστην ἡμέραν ἀπὸ ἀν[ατολῆς] ἡ[λίου] μέχρι δύσεως ('elke dag van zonsopgang tot zonsondergang', 11-12) bij de meester-wever zal werken, maar ἀργήσει δὲ ὁ παῖς εἰς λόγον ἑορτῶν κατ' ἔτος ἡμέρας εἴκοσι ('de jongen zal omwille van feesten twintig dagen per jaar rusten', 35-37). Zie Bultrighini (2021: 221-226) voor voorbeelden van deze astrologische ideeën over planetaire dagen in grafopschriften.

13 Lehoux (2007) is een recente en exhaustieve studie van het genre. Slecht een beperkt aantal exemplaren laten toe ook het weekritme bij te houden.

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.150

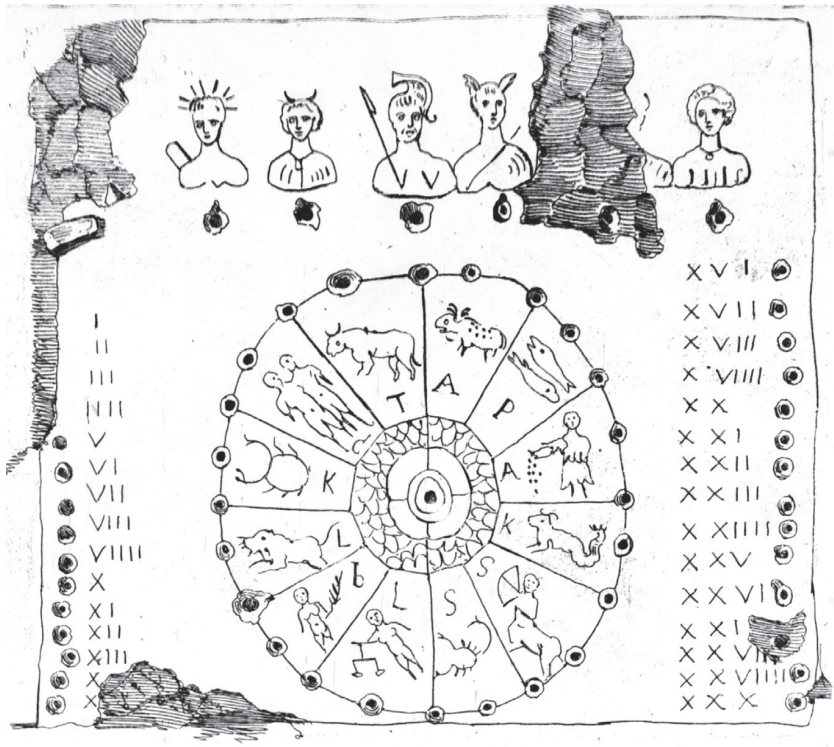

Afbeelding 1. De lijntekening is gebaseerd op een 19e-eeuwse tekening van het vandaag verloren *parapegma* van de Trajaanse thermen in Rome. Op dit astrologische *parapegma* representeren bovenaan de bustes van de planetaire goden, beginnend met Saturnus, de zeven dagen van de planetaire week. Via de cijfers links en rechts kon de gebruiker de dagen van de maancyclus bijhouden (niet de kalendermaanden, want er is geen optie voor de 31e). In het midden markeerde het stokje de positie van de aardse gebruiker ten opzichte van de tekens van de dierenriem in de sterrenhemel. Bron: Lehoux (2020: 112).

Dat de zevendaagse week uiteindelijk wel een belangrijke rol ging spelen heeft te maken met het christendom. Toen de christenen zich af begonnen zetten tegen de joodse gemeenschap waaruit het christendom ontstaan was, ging men minder belang hechten aan de sabbat – een gebruik dat voor buitenstaanders een bekend en zichtbaar kenmerk van joden was. De vaste dag voor de christelijke viering werd de zondag.[14] Wekelijks rusten op zondag deden de vroege christenen echter niet. In de 4e eeuw n.Chr. veranderde

14 Justinus de Martelaar, *Apologie* 1.67 toont dat de zondag al ingeburgerd was als dag van de gemeenschappelijke viering in de 2e eeuw n.Chr.

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.150

de maatschappelijke houding tegenover het christendom. Tijdens de ergste fasen van vervolging werd christenen de toegang tot de rechtbank ontzegd, bijvoorbeeld doordat geëist werd dat iedereen die een zaak voor wilde brengen eerst een traditioneel offer bracht. Slechts tien jaar na het einde van de vervolging ging keizer Constantijn de christelijke vieringsdag juist promoten als sluitingsdag van de rechtbanken, waardoor de christelijke geloofsovertuiging ook in de praktijk volledig te verenigen werd met toegang tot het recht.[15] Tegen het eind van de 4e eeuw n.Chr. was meer dan de helft van de inwoners van het Romeinse Rijk christelijk, en velen van hen gingen 's zondags naar de kerk. Geleidelijk werd de zondag ook beschouwd als een echte rustdag, en ging dit het ritme van het leven bepalen.[16]

2.3 Uren en uurwerken

Ook klokken en het uur maakten een belangrijk deel uit van de tijdsbeleving van de Romeinen. In Romeinse steden stonden op veel plaatsen klokken opgesteld, zowel op openbare pleinen als in de huizen van rijke burgers. Sommige afspraken vonden plaats op een vooraf bepaald uur. Net als vandaag bestond een kalenderdag uit 24 uur. Dit systeem stamt uit het begin van de hellenistische periode.[17] Het systeem werkte wel anders dan vandaag. Ten eerste kende men in de oudheid een systeem van seizoenale uren: de lichtdag en de nacht waren elk in twaalf uur verdeeld. Bij zonsopgang begon de telling met het eerste uur van de dag, bij zonsondergang begon men de nachturen te tellen. Omdat de lichtdag steeds twaalf uren duurde, of het nu een lange zomerdag of een korte winterdag was, duurde een zomeruur langer dan een winteruur. Ook in de oudheid was men zich terdege bewust van dit verschil in duur. Astronomen waren zelfs in staat deze verschillen te kwantificeren per locatie (want hoe noordelijker, hoe groter de verschillen tussen zomer- en winteruren worden). Voor wetenschappelijke doeleinden gebruikten ze ook wel een parallelsysteem van equinoctische uren, die allemaal dezelfde lengte hebben, net als onze uren.[18] Maar in het dagelijks

15 Deze wet uit 321 is ten dele bewaard in *Codex Theodosianus* 2.8.1 en *Codex Iustinianus* 3.12.2, twee verschillende extracten uit keizerlijke reacties (rescripten) op vragen over de zondagswet. De zondag wordt in beide versies *dies solis* genoemd, en niet *dies domenica* zoals de christenen gewoonlijk deden, wat duidelijk maakt dat Constantijn de christenen niet al te duidelijk wilde voortrekken. Al in 325 n.Chr. lezen we echter in een procesverslag bewaard op papyrus dat de rechtbank dichtging 'omwille van de dag van de Heer' (*P. Oxy.* LIV 3759). Voor een recente discussie van deze wetteksten zie Mitthof (2022).

16 Voor deze ontwikkeling zie verschillende hoofdstukken in Heil (2022).

17 Remijsen (2021; 2024).

18 Dit ziet men duidelijk in het werk van astronomen zoals Claudius Ptolemaeus. Voor een studie van draagbare zonnewijzers die aangepast konden worden aan de breedtegraad, zie

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.150

leven vond men het systeem van seizoenale uren handiger. In een wereld zonder artificiële verlichting maakt men immers in de zomer ook echt langere werkdagen dan in de winter. Voor de Romeinen was het dus logisch dat elke dag op het eerste uur begon, waarop ze meteen aan het werk gingen, en dat het zesde uur altijd betekende dat de zon op haar hoogst stond. Intensief werk (inclusief naar school gaan) gebeurde vooral in de eerste zes uren, wanneer het nog niet zo warm was.

De Romeinen hadden twee warme maaltijden per dag: rond het vijfde uur (lunch) en rond het negende uur (avondeten), al kon dit – net als vandaag – ook wel eens een uurtje vroeger of later zijn. Vooral het diner op het negende uur (15:00-16:00, naargelang het seizoen) komen we regelmatig tegen in de bronnen, niet alleen in de Latijnse literatuur (zoals de verderop behandelde epigrammen van Martialis) maar ook in documenten zoals uitnodigingen op papyrus voor allerlei feesten en zelfs op mozaïeken.[19] Van deze mozaïekscène kennen we meerdere exemplaren.[20] Afbeelding 2 en 3 laten twee voorbeelden zien. Steeds gaat het om een feestelijk geklede man die naar een zonnewijzer kijkt, vaststelt dat het negende uur al is aangebroken, en zich in paniek realiseert dat hij laat is. Op één mozaïek verliest de jongeman – net als Assepoester – zelfs een slipper in zijn plotse haast (afbeelding 3). Het uur wordt in het ene geval verduidelijkt met de tekst ἐνάτην ἀπήλασεν ('het negende uur is voorbij') en in het andere door de letter θ, het in het Grieks gebruikelijke symbool voor het cijfer negen. De tekst op het tweede mozaïek luidt: ΤΡΕΧΕΔΙΠΝΟΣ: 'hij die rent (τρέχω) naar het diner (δεῖπνον)'. Hij wordt vergezeld door een personificatie van slechte timing (ἄκαιρος). In dergelijke scènes wordt gespeeld met de sociale druk om op tijd te komen: alleen een parvenu komt te laat op een Romeins diner. Hierbij speelt mee dat de arbeiders- en middenklasse veel langere werkdagen maakte, en dus in de regel later at dan de elite.

Antieke uren konden afgelezen worden op twee soorten klokken. Zonnewijzers geven de tijd weer door de schaduw van een stokje (de *gnomon*) op een halve cirkel te projecteren. 's Ochtends, als de zon opkomt in het oosten, valt de schaduw langs het ene uiteinde van de halve cirkel, 's middags pal in het midden van de halve cirkel en wanneer de zon ondergaat in het westen valt de schaduw op het andere uiteinde.[21] Zonnewijzers werken

Talbert (2017).

19 Zie Nelson *et al.* (2018) voor de editie van zo'n uitnodiging, met verwijzing naar verdere voorbeelden en oudere literatuur.

20 Zie Pamir en Sezgin (2016).

21 Voor een recente studie van Romeinse zonnewijzers zie bijvoorbeeld Bonnin (2015).

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.150

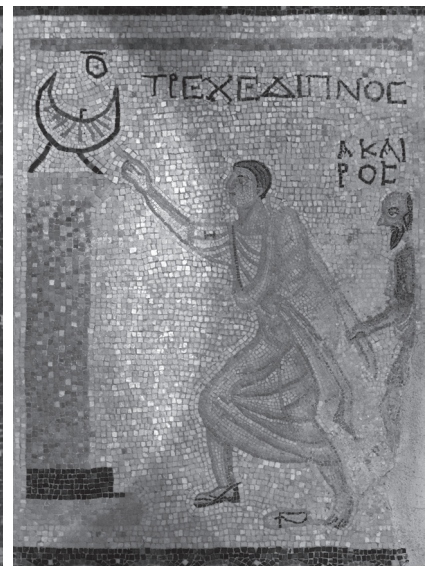

Afbeelding 2 en 3. De afbeeldingen tonen twee mozaïeken gevonden in laatantieke villa's nabij Antiochië, en variaties op hetzelfde thema: de man die laat komt voor het diner. Bron afbeelding 2: Wikimedia Commons, commons.wikimedia.org/wiki/File:Antakya_Archaeological_Museum_Sundial_1_in_2008_01.jpg (geraadpleegd op 12 oktober 2025). Bron afbeelding 3: Wikimedia Commons, commons.wikimedia.org/wiki/File:Antakya_Archaeology_Museum_Skeleton_mosaic_sept_2019_5990b.jpg (geraadpleegd op 12 oktober 2025).

vanzelfsprekend alleen als de zon schijnt. 's Nachts of op een bewolkte dag werkte alleen het tweede type klok: de waterklok. Hierbij druppelde water langzaam van één vat in een ander, en de hoogte van het water gaf aan hoe laat het was. Hiervan werden ook complexe modellen gemaakt, waarbij men bij het meten van het waterniveau rekening hield met het seizoen. Sommige pronkwaterklokken waren zelfs voorzien van mechanismen waarbij het water, zo gauw een bepaald niveau was bereikt, een visueel effect of geluidseffect in gang zette, net als vele mechanische uurwerken uit de vroegmoderne tijd. Van dergelijke fragiele installaties kennen we jammer genoeg alleen beschrijvingen.[22]

22 Het beroemdste voorbeeld is de Toren der Winden uit Athene. Hoewel deze toren nog steeds rechtop staat, zijn van het uurwerk dat binnen in de toren stond opgesteld slechts enkele sporen bewaard gebleven. Zie Kienast (2014).

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.150

3 De epigrammen van Martialis

In zijn scherpe gedichten vol maatschappijkritiek geeft Martialis (ca. 40-104 n.Chr.) ons een inkijkje in het dagelijks leven en de sociale verhoudingen in het keizerlijke Rome. In de hier besproken les worden de epigrammen 4.8, 2.27 en 8.67 van Martialis besproken, die elk informatie bieden over de Romeinse dagindeling en de sociale conventies die daarbij hoorden.

3.1 Epigram 4.8

Prima salutantes atque altera conterit hora,
Exercet raucos tertia causidicos,
In quintam varios extendit Roma labores,
Sexta quies lassis, septima finis erit,
Sufficit in nonam nitidis octava palaestris,
Imperat extructos frangere nona toros:
Hora libellorum decima est, Eupheme, meorum,
Temperat ambrosias cum tua cura dapes
Et bonus aetherio laxatur nectare Caesar
Ingentique tenet pocula parca manu.
Tunc admitte iocos: gressu timet ire licenti
Ad matutinum nostra Thalia Iovem.

Het eerste en het tweede uur vermoeien mensen die hun patroon begroeten, het derde uur houdt de luide advocaten bezig, Rome rekt haar diverse bezigheden tot het vijfde uur, het zesde uur brengt rust voor de vermoeiden, het zevende maakt een einde. Het achtste tot het negende uur is geschikt voor glanzende worstelpartijen. Het negende draagt ons op om de klaargezette sofa's te verzwaren. Het tiende, Euphemus, is voor mijn boekjes, wanneer jouw talent het goddelijke feestmaal verzorgt en onze uitstekende Caesar ontspant met hemelse nectar en de kleine bekers in zijn machtige hand houdt. Laat dan grappen toe: mijn muze Thalia is angstig om met haar vrijpostige tred Jupiter in de ochtend te benaderen. (Martialis, *Epigrammen* 4.8)[23]

23 De Latijnse teksten in dit artikel zijn overgenomen uit Shackleton Bailey (1993a; 1993b). De vertalingen zijn van de hand van de auteurs en bedoeld voor gebruik in de klas. Zie voor meer literaire vertalingen van het verzamelde werk van Martialis de recente publicaties Schrijvers (2019) en Hunink (2020).

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.150

Dit epigram geeft een zeldzaam bondig en tegelijk compleet overzicht van een volledige dag in het leven van een gegoede inwoner van Rome. Verschillende elementen worden door andere bronnen bevestigd: de *salutatio*, het groeten van je patroon – iemand die tot een hogere sociale rang dan jezelf behoorde, waaraan je dagelijks publiekelijk respect betoonde om wanneer nodig ook op diens hulp te kunnen rekenen – gebeurde aan het begin van de dag. De meeste activiteit op het forum en in rechtbanken vond plaats voor de zon op haar hoogst stond. Op het zesde uur, het midden van de dag, had men net geluncht en nam even pauze, soms zelfs met een siësta. Het onduidelijkste element in het gedicht betreft het zevende uur: bedoelt Martialis hier dat de middagpauze dan eindigt, of was de zakelijke activiteit nog een uurtje hervat en eindigt het werk nu definitief? Rond het achtste uur was het in elk geval tijd voor een bezoek aan het badhuis, zodat men tegen het negende uur klaar was om aan te liggen voor het diner. In dit epigram heeft Martialis het niet over baden, maar over worstelen. Dit was een andere populaire activiteit in de grotere Romeinse thermen, die ook met sportvelden waren uitgerust. Het *convivium* (feestmaal) van het tiende uur waar Martialis naar verwijst, is dat van keizer Domitianus. Hij stond bekend om zijn gematigdheid, waar hier naar wordt verwezen met de kleine bekers wijn. Dit late uur was bij uitstek het moment voor de gedichten van Martialis, vond de dichter zelf.

Dit epigram wordt vaak geciteerd in boeken over het dagelijks leven in Rome. Een traditioneel voorbeeld, een echte klassieker in het genre, is *La vie quotidienne à Rome* van Jérôme Carcopino, waarin het hele tweede volume gewijd is aan de dagelijkse routine, beginnend met een hoofdstuk over de ochtend en eindigend met de avond.[24] Het probleem van dit epigram en de boeken die de inhoud verder uitwerken is dat er veel veralgemeniseerd wordt. Dat dit schema niet voor alle sociale klassen normaal was, is duidelijk. Het valt immers meteen op dat de werkuren beperkt waren, en dat kon niet iedereen zich permitteren. Het is echter ook de vraag of we dit schema voor alle wat meer welgestelde Romeinen zomaar als feit mogen aannemen. Het epigram blijft een literair product van een maatschappijkritisch dichter. Het was niet zijn bedoeling om ons een helder overzicht te geven van zijn dagelijks leven, maar hij licht er een aantal elementen uit om een boodschap uit te kunnen drukken.

Volgens James Ker, auteur van het recent verschenen *The ordered day,* verzet Martialis zich hier juist tegen het normale ritme, dat te veel zijn leven zou bepalen. Dit is onder andere te zien aan het feit dat de meeste uren in het gedicht subject zijn met mensen als object, alsof de uren het leven van de Romeinen dwingend sturen. Ook uit andere gedichten van

24 Carcopino (1939).

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.150

Martialis weten we dat hij een hekel had aan de verplichte *salutatio* in de ochtend, waardoor zijn tijd niet van hemzelf was.[25] In epigram 4.8 stelt de dichter volgens Ker een avond-*salutatio* voor, tijdens het tiende uur in plaats van vroeg in de morgen, wanneer er tijd is voor ontspanning. Hier is Martialis eindelijk autonoom en kan hij zelf zijn tijd invullen, wat onderstreept wordt door de uitvoerige beschrijving van dit uur (zes regels), helemaal in contrast met de summiere samenvatting van de eerste negen uren (eveneens zes regels).[26] Hierin schuilt een vorm van verzet tegen de gebruikelijke dagindeling, waar Martialis zich aan wil onttrekken. Dat hij met name de avonduren geschikt vond om zijn gedichten te presenteren aan de machtigen van Rome zou natuurlijk ook te maken kunnen hebben met de op dat moment genuttigde wijn. Als de gasten in een goed humeur waren, konden ze de scherpe opmerkingen van Martialis wellicht beter waarderen en voelden ze zich, hopelijk, minder snel beledigd.

3.2 Epigram 2.27

Laudantem Selium cenae cum retia tendit
Accipe, sive legas, sive patronus agas:
'Effecte! graviter! cito! nequiter! euge! beate!'
'Hoc volui! Facta est iam tibi cena, tace.'

Wanneer Selius jou prijst en daarmee zijn net uitgooit voor een maaltijd,
neem hem dan mee, of je nou gaat voordragen of een zaak gaat bepleiten:
'Uitstekend! Goeie! Dat was snel! Scherp! Geweldig! Super!' 'Dat wilde ik!
Je maaltijd is al veiliggesteld, zwijg nu.'
(*Epigrammen* 2.27)

Het beeld dat bepaalde figuren voortdurend bezig zijn om een uitnodiging voor een diner binnen te hengelen is een bekend motief. Martialis maakt gebruik van een soortgelijke beeldspraak, wanneer hij stelt dat Selius zijn netten uitgooit. Hij suggereert dat het bedelen voor een maaltijd al tijdens de eerste uren van de dag begon, waarschijnlijk bij de gebruikelijke *salutatio*. Nu zal deze gewoonte over het algemeen irritatie hebben opgeroepen, maar Martialis maakt duidelijk dat je soms ook kan profiteren van iemand als Selius. In sommige situaties kan een wandelende applausmachine best handig zijn, bijvoorbeeld bij een voordracht of rechtszaak.

25 Ker (2023: 43).
26 Ker (2023: 204-209).

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.150

3.3 Epigram 8.67

Horas quinque puer nondum tibi nuntiat, et tu
Iam conviva mihi, Caeciliane, venis,
Cum modo distulerint raucae vadimonia quartae
Et Floralicias lasset harena feras.
Curre, age, et inlotos revoca, Calliste, ministros;
Sternantur lecti: Caeciliane, sede.
Caldam poscis aquam: nondum mihi frigida venit;
Alget adhuc nudo clusa culina foco.
Mane veni potius; nam cur te quinta moretur?
Ut iantes,[27] *sero, Caeciliane, venis.*

Jouw jongen heeft jou nog niet eens het vijfde uur aangekondigd, Caecilianus, en toch kom je al voor het diner naar mij; ook al hebben ze net pas de zittingen verdaagd van het luide vierde uur en vermoeit de arena de wilde dieren nog voor de Spelen van Flora. Ren, Callistus, haast je om de nog ongewassen bedienden te roepen. Laat de aanligbedden klaarzetten. Ga zitten, Caecilianus. Je vraagt om heet water, terwijl mijn koude water nog niet is gebracht. De gesloten keuken is nog koud, zonder haardvuur. Je kunt beter vroeg in de ochtend komen, waarom wacht je tot het vijfde uur? Je bent te laat gekomen, Caecilianus, voor het ontbijt. (*Epigrammen* 8.67)

Dit epigram pakt het thema van de parasiet die om een maaltijd bedelt weer op. Deze keer heeft Caecilianus de uitnodiging al binnen, maar maakt een andere faux pas – hij is uren te vroeg gekomen voor het diner. Caecilianus is nog voor het vijfde uur gearriveerd, terwijl het negende uur het gebruikelijke tijdstip voor de maaltijd was. Gasten werden ook alleen voor het diner uitgenodigd, niet voor andere maaltijden. Hierdoor worden de sociale conventies rondom tijdsgebruik op scherp gezet: een gast wordt altijd verwelkomd en te laat komen wordt niet op prijs gesteld, maar Martialis laat duidelijk merken dat zo veel te vroeg komen ook echt niet de bedoeling is. Bezoekers worden in de ochtend enkel voor de *salutatio* verwacht, en daar is Caecilianus dan weer te laat voor. Het is nog het vierde uur: de rechtbanken zijn nog open en in de arena vinden nog de dierengevechten plaats, die beschouwd werden als een soort voorprogramma voor de populairdere

27 Voor wie dit epigram in het Latijn leest met de leerlingen: *ianto* is een variant op *iento*, 'ontbijten'.

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.150

gladiatorengevechten. Volgens James Ker combineert Martialis hier twee vormen van grappen over stereotypen: de parasieten worden altijd bespot omdat ze te vroeg komen voor het diner, terwijl grappen over de *salutatio* vaak gaan over het te laat komen van de cliënten.[28] Caecilianus wordt hier dus dubbel belachelijk gemaakt.

Hoewel dat waarschijnlijk niet Martialis' bedoeling was, kunnen we dit epigram ook lezen als bron voor het leven van tot slaaf gemaakten. Historisch interessant is de aanwezigheid van de bediende die zijn meester moet verkondigen hoe laat het is. Het woord 'jongen' in het epigram is een gebruikelijk eufemisme voor tot slaaf gemaakten (van alle leeftijden). Sommige rijke Romeinen hadden dus iemand in huis met als bijzondere opgave om altijd de tijd door te kunnen geven.[29] We krijgen ook een inkijkje in het schema van de bedienden zelf, die ongewassen worden genoemd rond het vijfde uur. Klaarblijkelijk hebben ze al veel werk gehad, zodat ze zelf nog geen tijd hebben gehad om zich te wassen – maar worden ze wel geacht dit te doen voor ze gasten bedienen. Dit aspect is ook bij uitstek geschikt om met leerlingen te bespreken. We hebben het voortdurend over de tijdsschema's van de elite, maar in de schaduw daarvan bestaan er ook andere tijdsschema's, waarin alles door ondergeschikten eerder moet worden voorbereid, om de dagritmes van deze elite te kunnen faciliteren.

4 De les over tijdsbeleving

Hieronder worden de opbouw van de les en de gebruikte materialen besproken. Deze les is in het schooljaar 2024-25 op verschillende scholen in Amsterdam uitgeprobeerd. Leerdoelen:

- Leerlingen kunnen aan de hand van bronnen uit de oudheid uitleggen hoe Romeinen de tijd bepaalden en indeelden.
- Leerlingen kunnen verschillen en overeenkomsten benoemen tussen de wijze waarop Romeinen met tijd omgingen en hoe wij dat in onze wereld doen.
- Leerlingen kunnen aan de hand van teksten van Martialis uitleggen hoe de omgang met tijd verbonden is aan sociale conventies.
- Leerlingen reflecteren, aan de hand van teksten van Martialis en in dialoog met de docent, op de relatie tussen tijd, normen en sociale context in hun eigen wereld.

28 Ker (2023: 42-43).
29 Ker (2023: 340).

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.150

De les sluit aan bij de volgende (sub)domeinen uit het SLO-conceptexamenprogramma: tekstinterpretatie, actualisatie en persoonlijke reflectie.

4.1 Introductie

Ter introductie van het thema spreekt de docent met de klas over tijd en alles wat daarbij hoort, door de leerlingen te vragen naar hun associaties met het woord tijd. Door hun antwoorden, bijvoorbeeld 'geschiedenis en toekomst' maar ook 'klokken en kalenders', volgt er een klassengesprek over verschillende mogelijke ritmes in een jaar en hoe deze ritmes kunnen verschillen per individu. Een klasgenoot met een andere achtergrond viert misschien feesten op andere tijden in het jaar dan de feestdagen die vastgelegd zijn in de schoolvakanties. De docent bespreekt ook ambigue tijdsaanduidingen, zoals een schooluur dat geen 60 minuten duurt, of het begin van het schooljaar in september, in plaats van in januari, wanneer het kalenderjaar begint. Het thema tijdsbeleving wordt leerlingen zo snel duidelijk.

Vervolgens vraagt de docent de leerlingen naar hun eigen ritme, op een doordeweekse dag en in het weekend. De antwoorden hierop worden klassikaal besproken. Als gevolg van deze opdracht zal blijken dat er veel verschillen zijn tussen de ritmes van leerlingen. Hoewel bijvoorbeeld de tijden om op te staan nog sterk kunnen verschillen, raken de ritmes elkaar wel op de schooldagen. Want ook al heeft bijna iedereen een ander ritme, in een samenleving zorg je ervoor dat je deze ritmes op elkaar afstemt.

4.2 Tijdsbeleving bij de Romeinen

Na deze introductie volgt het informatieve deel van de les. Aan de hand van een powerpoint met afbeeldingen van archeologische vondsten zoals oude kalenders en zonnewijzers (online beschikbaar en eventueel aan te passen), bespreekt de docent met de klas hoe Romeinen tijd structureerden, op de niveaus van uren, dagen, maanden en jaren. Door veel vragen te stellen, brengt de docent de leerlingen zoveel mogelijk tot eigen inzichten in de overeenkomsten en verschillen tussen de Romeinse tijdsberekening en de onze.

Hoe zou bijvoorbeeld het *parapegma* (zie historische achtergrond) gewerkt hebben? Welke elementen kun je herkennen van onze manier van de dagen aanduiden? Hoe werkte een zonnewijzer en wanneer kon je een waterklok gebruiken? Hoe kun je zien aan onze namen voor de maanden dat het jaar ooit in maart begon? En wat is er anders aan de week ten opzichte van maanden en dagen? Er is haast altijd wel een leerling die weet op te merken dat de week niet correspondeert met een astronomisch verschijnsel, in tegenstelling tot dagen en jaren. De docent kan daarna aan de hand van de afgebeelde papyrus met het contract van de leerjongen kort ingaan op

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.150

hoe anders de afwisseling tussen werk en vrije tijd destijds was. Doordat het ons zo vertrouwde ritme van de week, inclusief weekend, er nog niet was, waren feestdagen voor het ritme erg belangrijk. Dat de jongen twintig vrije dagen per jaar voor feesten krijgt, schijnbaar naar keuze, doet dan weer tamelijk modern aan.

Het bestuderen van het mozaïek uit Antiochië, waarop een man zijn slipper verliest, maakt duidelijk dat we ook uit archeologische bronnen iets over sociale conventies rondom tijd kunnen leren. Wat kunnen de leerlingen uit dit mozaïek halen? Herkennen ze de zonnewijzer en begrijpen ze waarom de man zijn slipper verliest? De docent legt uit dat de thèta boven de zonnewijzer voor het negende uur staat, en dat de man dus te laat is voor het diner.

4.3 Martialis

Na een korte introductie op de dichter Martialis, kunnen de leerlingen zelfstandig, of eventueel in kleine groepjes, aan de slag met opdrachten bij de gedichten 2.27, 4.8 en 8.67. Zowel de gedichten met vertalingen als de vragen zijn opgenomen in het opdrachtenblad. In deze epigrammen komen zaken uit het dagelijks leven naar voren die te maken hebben met het ritme van de dag. Je kunt de grappen pas waarderen als je weet naar welke gebruiken de dichter verwijst en zo begrijpt hoe hij ze belachelijk maakt, zoals in epigram 8.67, waarin duidelijk wordt dat op tijd komen voor het diner belangrijk is, maar dat veel te vroeg komen ook *not done* is.

Nadat de leerlingen de gedichten zelf bestudeerd hebben en de vragen hebben gemaakt, bespreekt de docent de opdrachten met de klas. Leerlingen zien in dat op tijd komen ook te maken heeft met sociale verhoudingen. Rode draad zijn de sociale afspraken en verwachtingen rondom op tijd komen, die worden meegenomen in de afsluiting van de les.

Voorbeeld uit het opdrachtenblad:

Vragen bij epigram 8.67 van Martialis.

1. Wat was blijkbaar ook een manier om te weten hoe laat het was, naast zonnewijzers?
2. a. Welke activiteiten uit dit gedicht kunnen we koppelen aan het ritme uit gedicht 4.8?
   b. Komen de tijden die bij de activiteiten horen met elkaar overeen in de twee gedichten?
3. Wat is de clou in dit gedichtje?
4. Wat kunnen we hieruit afleiden over sociale conventies rondom op tijd komen?

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.150

4.4 Afsluiting

Door de sociale conventies van de Romeinen met onze moderne normen te vergelijken, worden de leerlingen zich bewuster van het belang van tijd en de centrale rol die regels hieromtrent in de samenleving hebben. Ook deze vergelijking kan opgebouwd worden als vraaggesprek. Welke sociale regels omtrent tijdsbeleving kennen we nu? Wanneer willen de leerlingen zelf graag op tijd zijn, en wanneer komen ze liever wat later aan? De meeste leerlingen zijn hier eensgezind over: op school ben je op tijd, want daar zijn consequenties aan laat komen verbonden. Maar op een feestje kom je liever niet als eerste! Leerlingen voelen prima aan dat er sprake is van andere sociale regels bij deze situatie en zien het belang daarvan in. Zo kan de docent expliciet maken dat sociale regels afhankelijk zijn van cultuur en context en van je positie in de maatschappij. Hoor je er nog bij als je niet aan deze sociale code voldoet? Ook hierover kan de docent ter afsluiting van de les met de leerlingen in gesprek gaan.

5 Reflectie op de proeflessen

Het in dit artikel gepresenteerde lesthema en materiaal is meermaals uitgetest, zowel door Elsa Lucassen als door de vaste docenten van enkele klassen.[30] De meeste proeflessen werden in de 4e klas gegeven, maar de les werkte minstens zo goed in de 5e en 6e klas. In de beginfase is de les enkel in het kader van het vak Latijn uitgetest, maar twee keer hebben we ook een proef bij het vak geschiedenis gedaan. De les paste prima in beide lessituaties. Er waren geen grote verschillen in hoe de les ontvangen werd, behalve misschien dat de leerlingen bij de lessen Latijn duidelijk vertrouwder waren met de oudheid. De vraag over de patroon en zijn cliënten moest bijvoorbeeld extra toegelicht worden bij de geschiedenisgroep.

Het informatieve deel leek tijdens de proeflessen het meest aan te slaan: leerlingen toonden hun nieuwsgierigheid en interesse door veel vragen te stellen. De herkenbaarheid van het thema zal hierin een positieve rol hebben gespeeld: het is gemakkelijk om dit aan de dagelijkse routines van de leerlingen zelf te koppelen. Tijdens de proeflessen hebben we de leerlingen

30 Onze hartelijke dank gaat uit naar de collega's op het 4e Gymnasium, het Spinoza Lyceum en het Montessori Lyceum Amsterdam voor hun medewerking. Extra veel dank zijn we verschuldigd aan Jori Castricum en Niels Koopman van het 4e Gymnasium, die de les hebben uitgeprobeerd in hun eigen klassen en het materiaal van zeer nuttige feedback hebben voorzien.

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.150

zowel zelfstandig als in groepjes naar de gedichten van Martialis laten kijken, waarbij de inzet per leerling sterk wisselde. Dit kan natuurlijk van veel factoren afhangen, zoals de groepsgrootte en de algemene sfeer in een klas. Vooral op scholen waar de leerlingen gewend waren zelfstandig aan de slag te gaan, werkte deze aanpak goed.

Aangezien het in principe één losse les is, kan deze het beste op een of andere manier gekoppeld worden aan het reguliere programma. Te denken valt aan een verdiepende les wanneer Martialis gelezen wordt, eventueel in de vorm van een cultuurhistorisch keuzedomein. De les zelf zou uitgebreid kunnen worden door meer aandacht te besteden aan het vertalen van de Latijnse gedichten. In het online lesmateriaal zijn annotaties bij de epigrammen opgenomen, waarmee leerlingen de gedichten zelfstandig zouden kunnen vertalen.

Mocht u gebruikmaken van dit materiaal, horen we graag uw ervaringen.

Bibliografie

Bonnin, J. 2015. *La mesure du temps dans l'Antiquité*, Parijs.

Bultrighini, I. 2021. '*Theōn hemerai*. Astrology, the planetary week, and the cult of the seven planets in the Graeco-Roman world', in I. Salvo en T.S. Scheer (eds.), *Religion and education in the ancient Greek world* (SERAPHIM 13), Tübingen, 217-239.

Bultrighini, I. en S. Stern. 2021. 'The seven-day week in the Roman Empire. Origins, standardization, and diffusion', in S. Stern (ed.), *Calendars in the making. The origins of calendars from the Roman Empire to the Later Middle Ages*, Leiden/Boston, 10-79.

Carcopino, J. 1939. *La vie quotidienne à Rome à l'apogée de l'empire*, Parijs.

Elias, N. 1984. *Über die Zeit*, Frankfurt.

Heil, U. (ed.) 2022. *From sun-day to the Lord's day. The cultural history of Sunday in late antiquity and the Early Middle Ages*, Turnhout.

Hunink, V. 2020. *Martialis. Feest in het oude Rome*, Gorredijk.

Ker, J. 2023. *The ordered day. Quotodian time and forms of life in ancient Rome*, Baltimore.

Kienast, H.J. 2014. *Der Turm der Winde in Athen* (Archäologische Forschungen 30), Wiesbaden.

Lehoux, D. 2007. *Astronomy, weather, and calendars in the ancient world. Parapegmata and related texts in classical and Near Eastern societies*, New York.

Lehoux, D. 2020. 'Image, text, and pattern. Reconstructing *parapegmata*', in A. Jones en C. Carman (eds.), *Instruments – observations – theories. Studies in the history of astronomy in honor of James Evans*, New York, 109-131.

Malitz, J. 1987. 'Die Kalenderreform Caesars. Ein Beitrag zur Geschichte seiner Spätzeit', *Ancient Society* 18, 103-131.

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.150

Michels, A.K. 1967. *The calendar of the Roman republic*, Princeton.
Mitthof, F. 2022. 'Christianization of the empire or power struggle with Licinius? The Sunday legislation of Constantine the Great and its historical context', in U. Heil (ed.), 27-74.
Nelson, M., C.W. Marshall en C. Gardner. 2018. '*P.Brit.Col. Inv.* 1 and invitations to Sarapis dinners', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 205, 207-212.
Pamir, H. en N. Sezgin. 2016. 'The sundial and convivium scene on the mosaic from the rescue excavation in a late-antique House of Antioch', *Adalya* 19, 251-280.
Remijsen, S. 2021. 'Living by the clock. The introduction of clock time in the Greek world', *Klio* 103, 1-29.
Remijsen, S. 2024. 'Living by the clock II. The diffusion of clock time in the early Hellenistic period', *Klio* 106, 569-593.
Rüpke, J. 1995. *Kalender und Öffentlichkeit. Die Geschichte der Repräsentation und religiösen Qualifikation von Zeit in Rom*, Berlijn/New York.
Scholz, U.W. 1990. 'Zur Erforschung des altrömischen Kalenders', *Orientalia* 59, 255-264.
Schrijvers, P. 2019. *Martialis. Verzamelde epigrammen*, Amsterdam.
Shackleton Bailey, D.R. 1993a. *Martial. Epigrams, volume I: Spectacles, books 1-5* (Loeb Classical Library 94), Cambridge, MA.
Shackleton Bailey, D.R. 1993b. *Martial. Epigrams, volume II: Books 6-10* (Loeb Classical Library 95), Cambridge, MA.
Talbert, R.J.A. 2017. *Roman portable sundials. The empire in your hand*, Oxford/New York.

Over de auteurs

Elsa Lucassen studeerde Griekse en Latijnse taal en cultuur aan de Universiteit van Amsterdam. Na zestien jaar voor de klas te hebben gestaan als docente klassieke talen, promoveert zij nu binnen het *Lived-Time*-project aan de Universiteit van Amsterdam. Haar onderzoek richt zich op de veranderende festivalkalender in laatantiek Egypte en wat deze veranderingen ons vertellen over hoe mensen met verschillende achtergronden samenleefden.

Sofie Remijsen is universitair hoofddocent oude geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Op dit moment leidt zij het VIDI-project *Lived Time: Using and Experiencing Time in Late-Antique Egypt*, waarin ze op basis van voornamelijk documenten op papyrus onderzoekt hoe gewone mensen met hun alledaagse tijdsgebruik mede vorm gaven aan grote historische processen, zoals de christianisering.

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.150